

Kelemen János

Válasz Ludassy Mária körkérdésére

I.

A kérdés, amely válaszra vár, nem egy kérdés, hanem kérdések sorozata, amelyek látszólag egymást magyarázzák: „Kérdésemmel — mondja Ludassy Mária, kifejezetten azt a benyomást erősítve, hogy egyetlen kérdést tesz fel — Hart immár harmincéves cikkcímét parafrázálom: 'Vannak-e természetes jogok?'. Valójában azonban nagyon is eltérő kérdésekkel állunk szemben, melyeket érdemes előbb szétválasztani:

(1) Szükséges-e (valamivel) megalapozni az emberi jogokat?

(1.1) *Szükséges-e természetjogilag* megalapozni az emberi jogokat?

(2) Szükséges-e az „emberi jogok” terminus használata?

(3) Szükséges-e nemzetközi konvenciók elemzésekor metapolitikai elvekre hivatkozni?

(4) Szükséges-e az „emberi jogok” kifejezés használatakor valamilyen *metafizikai* kiinduló tételt *posztulálni*?

(5) *Lehetséges-e* nemzetközi konvenciók elemzésekor metapolitikai elvekre hivatkozni?

(6) Vannak-e természetes jogok?

(7) *Létezik-e* a pozitív jogok mellett vagy fölött valamilyen magasabb princípium?

(7.1) *Létezik-e* a pozitív jogok mellett vagy fölött a klasszikus természetjognak megfelelő magasabb princípium?

(7.2) *Létezik-e* a konvenciók világa mellett egy hivatkozási alapul szolgáló normatív világ (mely esetleg, de nem feltétlenül) a noumenális világ?

Első pillantásra látszik, hogy „szükséges-e”, „lehetséges-e”, „létezik-e” kérdések sorával állunk szemben, melyek különböző logikának engedelmessé válnak, s így nem azonos jelentésűek: nem egymás átfogalmazásai vagy magyarázatai. Következésképpen nem tesznek lehetővé egyetlen közös választ. Az első négy „szükséges-e” kérdés sorában külön logikát képvisel (4), hiszen lényeges különbség van aközött, hogy *x-et* olyan alapelvnek tekintjük-e, amelynek segítségével *y-t* meg lehet *alapozni*, és aközött, hogy *x-et* *posztuláljuk-e* (hogy azután

levezethessük belőle, vagy indokolhassuk a segítségével y-t). Nem mindegy tehát, hogy (1)-et kérdezzük-e vagy pedig (8)-at:

(8) szükséges-e posztulálnunk egy alapelvet ahhoz, hogy az emberi jogokat levezessük (vagy hogy indokoljuk az emberi jogokról szóló diskurzust)?

Előre bocsátom, hogy (2)-re igennel válaszolok, s hogy az emberjogi diskurzus szükségességének elismerése veti fel a többi kérdést. A többi „szükséges-e” kérdésre ((1), (3), (4)) szintén igennel válaszolok.

Ezen a ponton jelentkeznek a nehézségek. Több mint kétséges ugyanis, hogy (6)-ra és (7)-re igen a felelet. Ha ez így van, akkor — a számba vehető magasabb megalapozó instanciákat (természetes jogok, más metafizikai elvek stb.) x-nek véve — kérdéseinket feltételes módba kell tenni. Például olyan formájú kérdést kell feltenni, hogy „x szükséges lenne-e y megalapozásához, ha x létezne?”, mely esetünkben a következő kérdést foglalja magában:

(9) Szükséges lenne-e egy magasabb elv az emberi jogok megalapozásához, ha ez a magasabb elv létezne? (S itt a „magasabb elvet” tetszés szerint behelyettesíthetjük a természeti jogokkal, egy metafizikai elvvel stb.).

Mivel nagyon sokszor vagyunk abban a helyzetben, s véljük jogosan, hogy x-re égetően *szükségünk lenne*, bár x nem létezik, mindig igazak lehetnek, s néha igazak is a következő formájú állítások:

(10) x szükséges lenne, ha x létezne, illetve (esetünkben):

(11) x szükséges lenne y megalapozásához, ha x létezne.

Az utóbbi állítás, vagyis (11) a válaszom (1)-re, következésképpen (1.1)-re, valamint bármely más kérdésre, mely adott összefüggésben valamely, a természetjogok alternatívájaként felkinált magasabb elv szükségességére vonatkozik. Ebből pedig az a következtetés adódik, hogy

(12) az emberi jogokat nem lehet megalapozni, mivel x szükséges lenne az emberi jogok megalapozásához, s x nem létezik.

A konklúzió bővebben kifejtve abban áll, hogy az emberi jogokat sem a természetjog, sem egy szilárd metafizikai rend, sem egy noumenális világról nyert belátásunk segítségével nem lehet megalapozni. Pontosán abban az értelemben nem lehet őket megalapozni, amely értelemben kognitív igényű állításainkat, s az alapjukul szolgáló tudományos elveket, illetve értékítéleteinket, s az alapjukul szolgáló erkölcsi, vallási, esztétikai elveket sem lehet megalapozni.

Nietzsche után száz évvel ez nem okozhat különösebb megrázkódtatást. Az ezredvég filozófiája antifundamentalista (itt — ha fülünket nem sértené — a félreértések elkerülése végett talán jobb lenne antifundacionalizmust mondani). Bár a „fundamentalizmus” a vallási és politikai nyelvből származik, a fundamentalizmus *logikája* legtisztábban az ismeretelméletben mutatkozik meg, ahol *a tudás fundamentumán* olyan (logikailag vagy empirikusan) bizonyos állításokat értünk, amelyek minden további igaz állítás és önmaguk számára is evidenciául szolgálnak. Ezzel analóg módon vallja a politikai, vallási vagy morális fundamentalista, hogy az általa vallott értékek olyan alapelvekbe foglalhatók, amelyek nemcsak minden levezetett szabály, norma és parancs, hanem önmaguk érvényességét is garantálják. Ugyanakkor a fundamentalizmus lehetetlensége is az ismeretelméletben jelenik meg a legdrámaibb módon. A poszt-pozitívista tudományfilozófiai vita közismert módon azzal az eredménnyel zárult, hogy minden megalapozási kísérlet szükségképpen kudarcra jut, hiszen még

a tények is — az elméletek kiindulópontjául és igazolásául szolgáló „empirikus bázis” — elméletfüggők: nem „végsők” és nem fundamentálisak. Hasonlóan mélyítette el a fundamentalizmus válságát a filozófia hermeneutikai fordulata, mely a radikális nietzschei mondást tűzte zászlajára: „nincsenek tények, csak interpretációk”.

II.

Jogos feltenni, hogy konklúziónk alól van kibúvó, hiszen a kiinduló kérdések a természetjogon, illetve valamely, „a klasszikus természetjognak megfelelő más principiumon” kívül nem vettek figyelembe minden olyan jelöltet, mely az emberi jogok megalapozásakor számba vehető. Ilyen jelölt a történelem. Mindenekelőtt fel lehet tehát tenni a kérdést:

(13) Meg lehet-e alapozni az emberi jogokat történetileg?

Erre persze csak akkor mondhatunk igent, ha a természetjogi racionalizmust egy teleologikus történelemmetafizikával helyettesítjük, s elfogadjuk Hegeltől, hogy a világtörténet „az ész képe és tette”. Ám abból, hogy ma már a fundamentalizmus e historicista változata sem működőképes, nem következik, hogy az emberi jogok a szó egyik fontos értelmében ne lennének valóban történetiek. Nem azért történetiek, mert valamilyen, a világtörténelem lényegére vonatkozó fundamentális felismerésből lennének levezethetők, hanem azért, mert kiharcolták őket.

Az emberi jogokat nem felfedezték, mint Amerikát vagy mint az oxigént, hanem kinyilatkoztatták.

Történeti eredetük már csak azáltal is rájuk nyomja bélyegét, hogy immár az emberi jogok „harmadik nemzedékéről” beszélünk, s okkal folyik a vita arról, hogy milyen jogokat érdemes közéjük sorolni. Ha e diskurzusban „nemzedékekről” beszélni metaforát jelent, akkor talán érdemes a metaforát tovább vinni: az emberi jogok nemzedékei között *nemzedéki* konfliktusok vannak. A számos konfliktus, antinómia és inkompatibilitás közül elég legyen arra emlékeztetni, hogy míg az egyéni szabadságjogok a közösségre csak negatív kötelezettségeket hárítanak (tartózkodást bizonyos magatartásoktól és cselekedetektől), addig szociális jogaink érvényesítéséhez szükség van a többiek, illetve az állam pozitív kötelezettségvállalására. Így az emberi jogok megalapozhatatlanságával szembeni érv, vagyis annak megkérdőjelezése, amit Norberto Bobbio „az abszolút fundamentum illúziójának” nevez, nem kívánja meg feltétlenül, hogy korunk antifundamentalizmusára hivatkozzunk, egy olyan tényre, amely végülis kontingens. Elég rámutatni arra, hogy egymással ellentmondásban lévő instanciáknak nem lehet közös fundamentumuk.

III.

Hogyan állíthatjuk, hogy szükség van „az emberi jogok” terminusra, sőt szükséges (lenne) meg is alapozni őket, ha egyszer beláttuk, hogy nincs fundamentumuk? Ezen a ponton kell visszatérni (4)-hez.

Hogy szükségesnek tekintünk valamilyen fundamentumot, az egyszerűen azt az igényt fejezi ki, hogy amennyiben fontosnak tartjuk az „emberi jogok”

terminust, érvelni tudjunk mellette, s érveinkhez olyan egyszerű, ad hoc megfontolásoktól mentes „kiindulópontot” találjunk, amelyben a remélhető legszélesebb konszenzus fejeződik ki. Más megfogalmazásban arról van szó, hogy olyan megfontolt értékválasztást kifejező és elvileg univerzalizálható alapelve kívánunk támaszkodni, mellyel összhangba hozhatók az emberi jogok. S ez nem metafizikai vagy logikai feladat. A szóban forgó elvet nem felfedezzük vagy megtaláljuk, s nem ruházhatjuk fel a kényszerítő erejű metafizikai vagy logikai igazság erejével. A jogokat, mint az értékeket általában, nem *igazoljuk*, hanem a róluk folytatott, elvileg le nem zárható vita során *tételezzük*, illetve — a (4)-ben sugallt megfogalmazás értelmében — *posztuláljuk*. Azt is mondhatjuk, hogy a róluk folytatott vita és diskurzus által léteznek.

Abban a vitában, hogy az emberi jogok nézőpontjából mit kell vagy mit célszerű alapvető értéként posztulálni, figyelembe veendő, hogy az emberi jogok polgári forradalmi eszméje és a személy mint végső érték kantí hagyománya történetileg azonos forrásvidékről származik. Mivel a kiinduló kérdésekben nem foglaltatik benne az a szubsztantív probléma, hogy *melyek* legyenek az alapvető princípiumok, ha ilyeneket szükségesnek látunk posztulálni, itt zárójelbe teszem annak a lehetséges levezetésnek a lépéseit, amelynek a konklúzióját éppen csak jelezni kívánom. A személy értéke — vagy amit Kant a „személy méltóságának” nevezett — alkalmas arra, hogy az alapvető szabadságjogokon túl a szó valamilyen értelmében az emberi jogok fiatalabb nemzedékeit is rá alapozzuk. Sőt ahhoz is alapul szolgálhat, hogy az individuális emberi jogokkal analóg módon fogjunk fel bizonyos kollektív jogokat, mint például a kisebbségi jogokat (a személy értékét és „önmagához”, vagyis azonosságának és integritásának megtartásához való jogát, mely a személy egyszerűségéből és megismételhetetlenségéből fakad, analóg módon kiterjesztve a történeti közösségekre mint individualitásokra).

A „személy értéke”, amely a személy reprodukálhatatlanságával és azonossági kritériumaival függ össze, számunkra igazán alapvető. El sem tudunk képzelni olyan világot, amelyben ezek a kritériumok mások lennének. Egy ilyen világban (például a személy reprodukálását lehetővé tevő nem is annyira távoli világban) gyökeresen kellene átalakítani az értékekről és jogokról alkotott fogalmainkat. Minden bizonytalansággal válnának az itt tárgyalt kérdések és válaszok, ezzel is bizonyítva, hogy nincsenek végső metafizikai igazságok. Ám, szerencsénkre vagy szerencsétlenségünkre, ez már nem a mi világunk lesz.